

Розділ 5 Генеральний комісаріат Житомир, 1942–1943 рр.

Що стосується східних територій... Я хочу, щоб із Берліна надходили лише загальні вказівки; вирішення щоденних питань можна спокійно передати у відання відповідних регіональних комісарів.

Адольф Гітлер, 22 липня 1942 р.

Хоча війна Німеччини проти Радянського Союзу давно була в думках та планах нацистської верхівки, мине досить багато часу від початку кампанії, поки Гітлер збере засідання, щоб вирішити, хто буде керувати завойованими територіями, визначити відповідну адміністративну структуру та її рамки і встановити офіційну термінологію щодо окупованих територій і їхніх керівників.

16 липня 1941 р. Гітлер викликав до своєї штаб-квартири Альфреда Розенберга, Гайнріха Ламмерса, Вільгельма Кайтеля, Германа Гьорінга та Мартіна Борманна. Насамперед він нагадав своїм найвищим посадовцям про те, що плани нацистської партії щодо сходу мають зберігатися в таємниці; за його словами, «ми не повинні відкривати свої цілі світові; натомість, головне, що ми самі знаємо, чого хочемо». Далі Гітлер говорив про те, що для зовнішнього спостерігача все повинно виглядати так, ніби Німеччина була змушена звільнити територію з метою встановлення миру та безпеки. За поясненням Гітлера, завоювання цих територій Німеччиною було зроблене в інтересах їхніх жителів. Як тільки буде здобуто владу над територією, плани нацистів можна буде впроваджувати в життя без будь-якої необхідності надавати «непотрібні» пояснення світові. Потім Гітлер різко додав: «Незважаючи ні на що, ми вдамося до усіх необхідних заходів – розстрілів, переселення і таке інше – і можемо так вчинити, в будь-якому разі»¹.

Підкоривши собі Європу, яка, здавалосьь, розпадалася на шматки, Гітлер детально розробляв свою таємну стратегію контролю те германізації великих територій, що опинилися під домінуванням нацистів (включаючи плани щодо спільників Німеччини в Словаччині, Угорщині та Румунії). Дійсно важливим було, як він зазначив, «розділити величезний [радянський] торт на шматки, яким можна дати раду, щоб, таким чином, ми, по-перше, управляли у ньому, по-друге, керували ним і, по-третє, експлуатували його». Щодо України, то Гітлер наказав повністю очистити Крим від чужих елементів і заселити його

німцями. Так само і стара австрійська територія Галичини мала стати територією Райху.

Гітлер торкнувся однієї зі своїх улюблених тем – правління Британії в Індії. Він просив своїх обраних навчитись від Англії, брати приклад з відносин британців із індійськими магараджами. Він схвалював «постійне слідування одній політиці, одній цілі», при- таманне англійцям. У цьому відношенні він закликав своїх замісників зосереджуватися на своїх таємних довгострокових цілях на сході, і не плутатись в точках зору інших, включаючи і місцевих лідерів. «Нові завойовані східні території, – проголосив Гітлер, – ми повинні пере- творити на сад едемський; вони [східні території] є життєво важли- вими для нас; [віддалені] колонії, з іншого боку, відіграють тільки другорядну роль».

У ході дискусії з приводу призначення райхскомісара для України Розенберг висунув кандидатуру Фріца Заукеля; проте Гьорінг напо- лягав на тому, що Еріх Кох підходить на цю посаду більше. Він стверджував, що Кох мав усі можливості для того, щоб експлуату- вати територію в економічних цілях, і виявляв найвищу ініціативність та найкращий досвід для виконання такої роботи. Іншими словами, Кох був би найбільш безжальним та найменш співчутливим по відно- шенню до українців, які бажали мати автономію. Будучи відносно про- українським у своїх поглядах та відчуваючи, що сильний Кох підірве його авторитет, Розенберг заперечував проти призначення Коха, але програв у цьому протистоянні. Фюрер запевнив, що «найважливішим регіоном у наступні три роки, без сумнівів, буде Україна. Тож буде найкраще, якщо туди призначити Коха»².

Останньою темою, яка обговорювалася на засіданні, були питання безпеки. Гітлер запевнив своїх ставлеників, що у разі вибуху повстання на нових територіях Гьорінг завжди міг залучити свої повітряні сили і закидати територію бомбами. Але навіть цього могло бути недо- статньо. Тому він аргументував: «велику за розміром територію, звісно ж, потрібно заспокоїти якомога швидше; і найкращим способом це зробити було б *застрелити кожного, хто навіть подивиться скоса*». Фельдмаршал Кайтель додав: «Місцеві мешканці повинні будуть знати, що кожного, хто не працює, розстріляють, і за будь-яке порушення вони підлягають арешту»³. Наступного дня після цього засідання Гітлер видав два декрети: один – стосовно адміністрації на сході під керівництвом Альфреда Розенберга, якого було призначено міністром окупованих східних територій; а інший стосувався роботи

поліції задля безпеки на окупованому сході, яку було покладено на райхсфюрера СС та шефа поліції Гайнріха Гімmlера⁴.

Наскільки далеким було це обговорення від подій, що відбувались на місці? З позиції місцевих командирів, у Житомирі існувало спільне розуміння того, що робити з єврейським населенням та радянською інтелігенцією. Проте існувала неясність щодо того, як бути із рештою населення. У найкоротший період експлуатація ресурсів та людей регіону в колоніальному стилі для потреб економіки Німеччини здавалась правильною поки йшла війна, але залишалось незрозумілим, яким чином така практика з часом могла привести до створення «дедського саду». Доки Німеччина продовжувала розширяти свої території, збільшувати населення та зміцнювати економіку, послідовникам Гітлера було неважливо, що його утопічні мрії про ідеальне існування арійців в Європі були в корені нераціональними, туманними та злочинними. Натомість вони вигадували раціональні системи та процедури для експлуатації нової нацистської імперії та знищення будь-яких видимих загроз або перепон їхній гегемонії.

Декрети, якими встановлено правління нацистів в Україні, не визначали нічого конкретного, крім імен тих, кому доручалося керувати. Фаворити Гітлера мали визначати, як функціонуватимуть їхні установи, і від початку та до кінця вони йшли власними шляхами у цьому питанні. Гімmlер та Розенберг почали створювати структуру своїх служб ще до завоювання. Розенберг планував широкий бюрократичний апарат із адміністративних комісарів, працівників статистичних відділів, спеціалістів із числа слов'ян та створення місцевих комітетів – грандіозний план, що ніколи не здійснився. Гімmlер та Гайдріх почали із добору персоналу у рамках менш складної ієрархії, який складався із старшин СС та поліції і спеціальних груп, які пізніше розрослися у велику мережу органів СС, мобільної поліції порядку та стаціонарних жандармерій, яким допомагали батальйони української, литовської та латиської поліції. Тим часом план Гьорінга щодо контролю над економікою східних територій за допомогою технічних інспекторів, комерсантів та керівників у галузі сільського господарства представляв лише одну із кількох конкуруючих організацій, що виснажували економічні ресурси України; серед інших були міністерство у справах харчової промисловості та сільського господарства, відділ армії у справах озброєння, а також приватні інтереси різних осіб.

Усі ці установи співіснували незалежно одна від одної і їхні представники на місцях діяли у рамках структури, що постійно змінювалась.

Оскільки лідери-нацисти та їхні підопічні вірили у постійну присутність німців на сході, якщо не у тисячолітнє панування Райху на цій території, щоденна реальність правління на завойованій землі та над її народами була не просто організаційним питанням, як і передбачав Гітлер. Адміністративний апарат із бюрократичними установами був нестабільним, а у багатьох випадках мав риси самознищення. Затяжна війна означала, що керівники нижчого рівня жили під постійною загрозою мобілізації на фронт. Навіть у вищих ешелонах влади нацистського офіційного апарату тривале перебування на посаді ніколи не було гарантованим через авторитарну владу Гітлера та натиск зростаючої імперії СС-поліції під керівництвом Гімmlера. Атмосфера нестабільності у місцевій адміністрації погіршувалася ще й у зв'язку із різномірністю контингенту керівників, яким були дані значні владні повноваження на своїх землях, а також доручення проводити найбільш злочинну колонізацію в історії Європи.

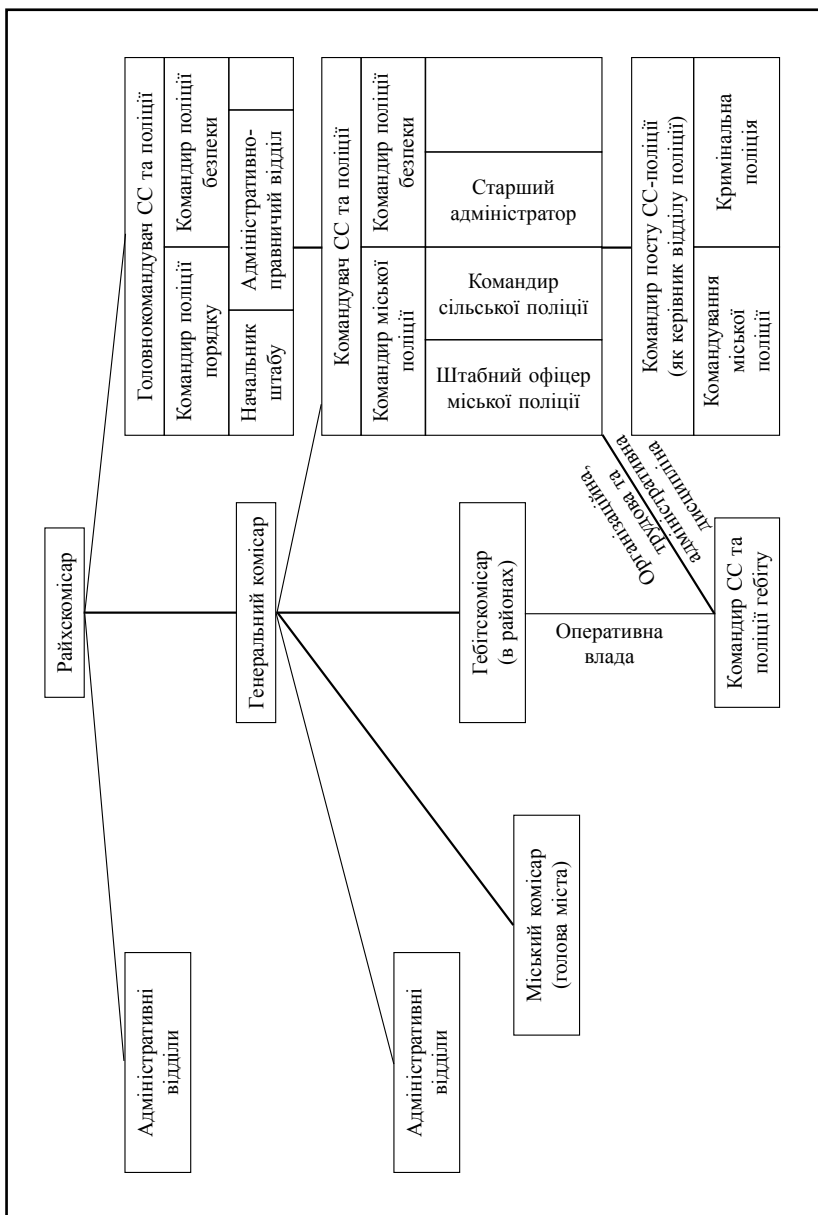
Згідно з позицією Гітлера, його «намісники» контролювали усі повсякденні справи – від вирішення практичних питань до аналізу політичних наслідків. Розенберг повторив концепцію Гітлера про колоніальне правління, коли писав, що окружний комісар очолює місцеву адміністрацію і «таким чином, в ньому зосереджується повнота усієї адміністрації»⁵. Вказівки з Берліна були загальними, тож нижчі рівні влади повинні були розробляти свої методи для швидкого та ефективного виконання. Тож, коли йшлося про реалізацію цілей нацистів, місцеве керівництво повинно було самостійно знаходити найкращий спосіб виконання вимог начальства, використовуючи усі наявні можливості. З огляду на це, комісари могли вирішувати, чи співпрацювати, чи конкурувати із різноманітними німецькими службами у своїх районах. У такій ситуації було досить можливості для того, щоб дбати про власні інтереси. Як більшість відповідальних посадовців на сході, чиновники в житомирському регіоні почувалися витісненими з Райху: вони мали справу із спізненими звітами, поганим телефонним зв'язком, повільною доставкою пошти, розлукою із членами родини та коханими, і взагалі перебували у середовищі, де просто не можна було почуватися як удома. Проте, на відміну від своїх колег в Прибалтиці, Білорусі та в інших частинах України, місцеве керівництво Житомирщини відчувало безпосередню присутність Гітлера, Гімmlера, Гьорінга, Борманна та інших високопоставлених нацистів, які часто бували в краї зі своїми свитами. Місцеві керівники повинні були показати своїм начальникам, що державна політика впроваджується в життя із очікуваними результатами, незважаючи на місцеві труднощі.

Адміністрація «едемського саду» Гітлера

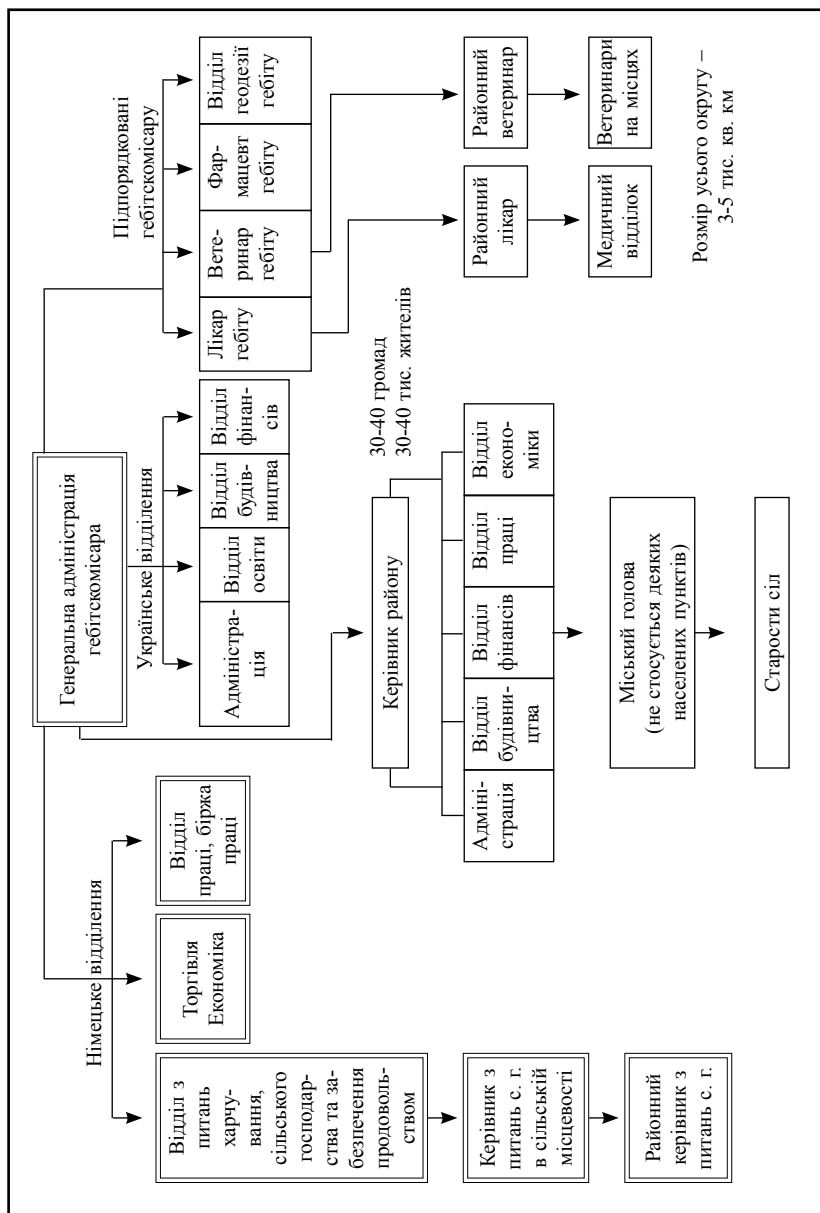
Німецька регіональна адміністративна структура налічувала приблизно 870 посадовців комісаріату, які відповідали за населення у 2,9 мільйона осіб та територію з площею 65 000 кв. км⁶. Окрім двадцяти п'яти (пізніше – двадцяти шести) сільських районів, німці також створили дві міські районні адміністрації у Вінниці та Житомирі. Районні керівники, або гебітскомісари підпорядковувались генеральному комісару Курту Клемму (і його наступникові Ернсту Ляйзеру) у столиці округу – Житомирі⁷. У віддалених районах комісари працювали із армійським командиром, який був розташований у тому ж містечку або поблизу нього. Зазвичай типовий комісар керував територією площею 2300 кв. км, на якій проживало близько 108 000 осіб. Ці сільські володарі мали невеликий штат із німців-помічників, в якому було передбачено четверо керівників відділів (адміністрація, фінансів, економіки та праці), принаймні два спеціалісти з питань сільського господарства й лісництва та одну друкарку-стенографістку⁸. Наприклад, у гебітскомісаріаті Новоград-Волинського працювало двадцять німців із Райху, яким допомагало щонайменше 70 українців та етнічних німців, що працювали адміністраторами, перекладачами, друкарями, кур'єрами, конюхами, шоферами, кухарями, прибиральницями, агрономами та на інших роботах. Менші села, що знаходились далеко від штаб-квартир гебітскомісарів, перебували під управлінням місцевих колаборантів, відомих як шефи районів та старости сіл.

Кожний німецький гебітскомісар мав приблизно трьох шефів районів з українців, котрі у свою чергу мали у підпорядкуванні приблизно сорок сільських старост, яким вони передавали німецькі накази. По регіону також були розкидані сотні приватних фірм, спеціальних комісій по набору працівників, представництв організації Тодта чи інших урядових служб, як-от представники поштової служби Райху, залізниці, та ЗНО (Центральної торгової компанії Сходу). Після прибуття в регіон вони були зобов'язані реєструватися у конторі комісара, але ці особи не були безпосередньо підпорядковані гебітскомісарові.

До кожного гебітскомісаріату Гімлер приставив взвод жандармів, котрі були розподілені по всьому округу. Усього нараховувалось вісімдесят жандармерій (у середньому по три на округ), кожна з яких очолював німецький командир зі званням не вище лейтенанта із двома помічниками – німецькими поліцаями, перекладачем, та української допоміжної поліції у кількості від п'ятдесяти до вісімдесяти чоловік⁹.

Організаційна схема райхскомісаріату України (USHMMA, Acc. 1996.A.269, Zhitomyr Oblast' Records, reel 5, 1465-1-1).

Організаційна схема гебітскомісаріату в Україні (USHMMA, Асс. 1996.А.269, Zhitomyr Oblast' Records, reel 5, 1465-1-1).

Начальники жандармерій підпорядковувались окружному керівнику СС та поліції, який формально був на рівні із одним із голів відділів головного штабу гебітскомісаріату. В регіоні було шість відділень зіпо-СД (Aussenstellen) (у Житомирі, Бердичеві, Вінниці, Овручі, Мазирі та Гайсині). Персонал айнзацгруп, включаючи найдосвідченіших убивць, використовували для створення нових відділень зіпо-СД у комісаріаті; наприклад, службовці айнзацкоманди 5 були серед працівників вінницького та житомирського відділень¹⁰. Увесь апарат СС-поліції був підконтрольний головнокомандувачу СС та поліції, генералу СС Гансу-Адольфу Прюцманну, штаб-квартира якого знаходилась у Києві, а не в Рівному – столиці комісаріату.

Цивільна адміністрація Німеччини в Україні планувалась не як тимчасова, спонтанна форма правління, а як початок довготривалого процесу колонізації. Як і у випадку Індії під владою Британії, стверджував Гітлер, Україною мала правити жменька німецьких імперіалістів. Але їм на допомогу прийшли би переселенці – німці (та голландці): фермери, підприємці, військові у відставці, інженери, садівники та інші, які б перетворили негостинний простір на сході у рай на окраїнах нацистської Німеччини. Там би не було жодної іншої корінної еліти, крім Райху та етнічних німців. Українців, яким мали відмовляти в освіті вищій за четвертий клас, вважали корисними за умови, якщо вони забезпечували німців усім, чого від них вимагалось, даючи зерно усій Європі, працюючи в колективних господарствах плантаційного типу і виконуючи усю необхідну брудну роботу, яка вважалась негідною арійців. У триумфальній атмосфері штаб-квартири Гітлера у вересні 1941 р., коли Київ щойно впав перед Вермахтом, Гітлер проголосив, що в Україні «німці – це суттєво – мають бути самі по собі закритим суспільством, як фортеця. Найменший із наших хлопчаків має бути вищим у статусі за будь-якого корінного жителя»¹¹.

Пізніше, у квітні 1942 р. Гітлер запропонував свою позицію щодо ненімців в адміністрації: «Як адміністративна організація, – заявляв Гітлер, – найбільше, що ми можемо їм доручити, це певну форму комунальної адміністрації, і лише у тій мірі, в якій може виникнути необхідність підтримання трудового потенціалу, тобто для забезпечення основних потреб індивіда». Гітлер висловив свою позицію про те, що система має бути строго ієрархічною аж до рівня села і не повинна заохочувати співпрацю між сусідніми громадами у жодній формі, а радше сіяти «всяку незгоду та розкол»¹². Згідно із баченням Гітлера, регіональні керівники в Житомирі створили корінну адміністрацію,

яка починалася згори на рівні генерального комісаріату із дорадчого комітету самопомогги, що складався із українців. Комітети не мали права заохочувати будь-яку форму незалежної політичної діяльності; їхнім призначенням було забезпечувати харчами, медичним обслуговуванням, житлом, одягом та іншою допомогою місцеве ненімецьке населення. Такий комітет у Житомирі діяв під головуванням начальника Житомирської міської адміністрації, бургомістра Павловського¹³. На нижчому рівні українського мера, районні та сільські старости були для німців мережею місцевих наглядачів та інформаторів; тягар вимог нацистів ліг безпосередньо на їхні плечі, оскільки вони особисто відповідали за виконання німецьких наказів у найвіддаленіших місцевостях. Українські консультативні ради, мери, районні керівники та старости не були з'єднані в єдину мережу; скоріше, вони залишалися ізольованими відростками німецьких міських та окружних адміністрацій.

Рідко коли будь-яка офіційна особа німецького Райху вибиралася у сільську місцевість для того, щоб безпосередньо контролювати українців та етнічних німців на посадах районних керівників та старійшин¹⁴. Але нацистський терор сягав повсюдно. Будь-яка особа, яка ігнорувала накази або чинила опір, вважалася саботажником і підлягала страті. Тож ненімцям, які працювали на нацистів, було дуже добре зрозуміло, що їхнє життя знаходилось на шальках і часто залежало від однієї примхи якогось німецького правителя. В таких умовах непевності українці у місцевій адміністрації залишалися у системі, яка нічого не обіцяла їм у довгостроковій перспективі¹⁵.

Хоча більшість українців, можливо, почувалися безсилями, кількісно вони були більшістю у цій системі. У 1943 р. у сільських німецьких відділах поліції та на комісарських аванпостах працювало 18 400 українців. Щонайменше 2000 перебувало на посаді сільського старости. Сотні було прийнято на роботу на різні адміністративні посади у містах Житомир та Вінниця. Ці дані не враховують українців, які підтримували діяльність різноманітних благодійних організацій та роботу шкіл, а також окремої української судової системи, що здебільшого вирішувала цивільні справи між українцями. Дуже важко назвати точні цифри щодо українських службовців та обслуговуючого персоналу, але ці цифри були великими і чітко вказують на те, що українці мали більший вплив на щоденну діяльність нацистської системи. Після війни цей вплив старалися применшувати¹⁶.

Але те, що німці програвали у кількості, компенсувалося їхньою владою, яка була потужною сумішшю зарозумілості, терору та насилля.

Українці висміювали комісарів, які походжали довкола, як «золоті фазани», у своїй коричневій уніформі. Критики часів війни та повоєнні науковці описали увесь комісаріат Розенберга як «адміністративне страховисько», яким керувала група «егоїстичних гієн», «політичних авантюристів» та «східних невдах» (Ostnieten)¹⁷. Ким були комісари, які правили в житомирському регіоні, і як вони поводитися?

Комісари «Золоті фазани», «егоїстичні гієни», «політичні авантюристи» та «Ordensjuncker»

Набір комісарів на роботу в житомирському регіоні розпочався на початку вересня 1941 р., коли заступник Розенберга Альфред Меєр, колишній гауляйтер Вестфалії, зв'язався із одним із земляків-вестфальців, губернатором із Мюнстера, Куртом Клеммом. Меєр попросив його прийняти пропозицію про вступ на посаду генерального комісара житомирського регіону. Сорокасемирічний Клемм, єдиний професійний службовець соціальної сфери з-поміж п'яти інших генеральних комісарів, призначених керувати регіональними адміністраціями в Україні, переїхав до нового тимчасового офісу в Берліні, де він почав підбирати начальників для своєї адміністрації та окружних комісарів для житомирського регіону. Відзначений нагородами ветеран Першої світової війни та член націонал-соціалістичної партії з 1931 р., Клемм добре зарекомендував себе як начальник управління поліції в Рурі (в Реклінгаузені) і дуже скоро заслужив місце в рядах нової еліти Третього райху, про що свідчило його включення до книги «хто є хто» серед німецьких лідерів під назвою «Das Deutsche Führerlexicon 1934/1935». Отримавши вимогу, що 60% його кадрів мають належати до нацистської партії, Клемм почав складати списки, обираючи кандидатури із числа так званих Ordensjuncker (випускників шкіл Адольфа Гітлера із націонал-соціалістичною політичною освітою), капітанів штурмових загонів (СА), начальників департаментів гауляйтерів, окружних провідників нацистської партії та урядовців із певним наближенням до партії. Зв'язки із партією були важливими з огляду на прагматичні та ідеологічні причини. Наприклад, чоловік, якого було обрано на пост міського комісара від Німеччини в Житомирі, Фріц Магасс, також діяв як керівник осередку націонал-соціалістичної партії в тому окрузі. До свого списку кандидатів Клемм додав одного свого колегу із Мюнстера, мера, який був у Житомирі у час, коли німці окупували територію під час Першої світової війни¹⁸.

Курт Клемм, генеральний комісар генерального комісаріату Житомир, вересень 1941 р. – вересень 1942 р. Світлинку надано Ранделлом Битверком (Randall Bytwerk), архів німецької пропаганди, Кальвін Коледж, за сприяння Рональда Коулмена, Меморіальний музей Голокосту США («Das Deutsche Führerlexicon 1934/1935»).

Клемм подав списки кандидатів на затвердження своєму начальнику, райхскомісару України Еріху Коху. Тим, кого обрали окружними комісарами, не повідомили точно, де вони будуть розмішені, але дали вказівку підшукати секретаря, водія та перекладача для роботи на сході. Потім комісарам наказали зустрітися із Клеммом та Кохом 13 жовтня у Фалькенбурзі на Крьосінгзее (Померанія) для проходження інструктажу щодо їхніх обов'язків. Фалькенбург на Крьосінгзее був одним із замків, де готували нацистську еліту на основі стародавніх моделей Рицарського ордену Німеччини¹⁹. Про ці інструктажі до нас дійшло небагато документів, але очевидним є те, що одним із важливих моментів під час їх проведення була промова заступника Коха, його земляка зі Східної Пруссії та губернатора на ім'я Пауль Даргель. Даргель поділяв із Кохом найзапеклішого гатунку шовінізм та антисемітизм у поглядах, але він був кращим оратором та адміністратором, ніж Кох. Фактично, з часом сталося так, що Даргель керував адміністрацією комісаріату із його столиці, міста Рівне, а Кох більшість часу перебував у своєму маєтку у Східній Пруссії або у штаб-квартирі Гітлера у Вінниці.

Атмосфера урочистості та хвилювання, яка панувала на перших інструктажах, швидко перетворилась на гіркоту фальстартів та адміністративних помилок. Транспорт до Житомира для комісарів постійно

затримувався з вини відділу залізничного транспорту Райху. Застрягнувши на деякий час у Померанії, «спеціальний транспорт» для комісарів, який складався із тридцяти дев'яти вагонів та 150 осіб обслуговуючого персоналу, нарешті прибув на початку листопада у засніжений Житомир, де вже панували люті морози²⁰. У місті Житомир, яке постраждало від масштабних бомбардувань, Клемм та начальники його департаментів зайняли будівлю колишнього державного музею для організації тимчасової адміністративної штаб-квартири. Щодо окружних комісарів у сільській місцевості, то кожному було виділено три транспортні засоби, друкарку, два чи три нацистські прапори, радіоприймач, кілька тисяч листків паперу, а також слова підбадьорення від Клемма, який проголосив, що адміністрація «виконає завдання, покладені на нас фігурером, із палкою готовністю... і без бюрократичної тяганини»²¹.

За іронією, саме коли Клемм відкинув «бюрократичну тяганину» в Житомирі, підлеглі Розенберга вже завершували першу редакцію «керівних принципів» для комісарів в Україні, яка була громіздким, одноманітним манускриптом обсягом близько сімдесяти сторінок, відомим під назвою «Коричнева папка». Із далекого Берліна Розенберг давав настанови окружним комісарам в Україні щодо суворих, але «необхідних» завдань у рамках німецької колонізації. Серед найбільш термінових адміністративних завдань комісарів були такі:

- (а) забезпечення проведення заходів поліції;
- (б) експлуатація економіки;
- (в) добробут місцевого населення;
- (г) конфіскація майна та грабунок;
- (д) відновлення та забезпечення роботи транспортної і поштової систем;
- (е) спостереження за цивільним населенням за допомогою розвідки (Абвер та СД); а також
- (є) знищення залишків спротиву²².

Як видно із цього списку, пріоритетні напрямки діяльності комісарів перетинались із роботою інших служб, зокрема, з апаратом СС-поліції Гімлера. Проте, на відміну від «рівного» розподілу праці, створеного між Вермахтом та СС-поліцією у зонах військової окупації, в комісаріаті ситуація тяжіла до конкуренції та плутанини. Наприклад, керівники СС та поліції Гімлера несли відповідальність за заходи в рамках акцій відплати, але комісари повинні були дати свою згоду на конкретний захід, а також ухвалювати чи видавати накази про страту заручників. Таким чином, відповідно до офіційної структури місцевої німецької владної

ієрархії, німецька поліція пропонувала заходи, але могла здійснювати роботу з їхнього проведення лише за згодою комісара²³. На найнижчих щаблях німецької влади комісар мав виняткову владу над населенням загалом, більшу ніж його колеги та підлеглі в СС-поліції. Номінально комісар був найвищою судовою владою на регіональному та районних рівнях, у той час як зіпо-СД та сили поліції проводили розслідування, арешти та допити звинувачених у серйозних расових та політичних злочинах²⁴. На практиці ж, СС-поліція виконувала смертні вироки без погодження з комісаром.

Керівні принципи Розенберга, які здебільшого вказують на його педантизм, також виявляють зменшення його впливу на таємні задуми нацистів, що еволюціонували швидкими темпами влітку та восени 1941 р.²⁵ Наприклад, він повідомив своїм комісарам, що «після війни єврейське питання буде загалом розв'язане по всій Європі», але поки що варто було вжити «підготовчих заходів», таких як реєстрація євреїв та переміщення їх у гетто. Більш промовистими у вказівках Розенберга щодо антиєврейської політики було його твердження, що «досвід провадження остаточного розв'язання єврейського питання на окупованих східних територіях може слугувати посібником для рішення проблеми в цілому, оскільки євреї на цих територіях та євреї Генерального губернаторства становлять більшу частину європейського єврейства». У його твердженні відобразилось сприйняття нацистами сходу як лабораторії для випробування радикальних антиєврейських заходів та схем соціального планування²⁶.

Можливо, комісари час від часу зверталися до «Коричневої папки», але потік директив, що пізніше полився на них, скороминучість подій та мінливість обставин на місцях згодом перетворили «Коричневу папку» на документ, що вийшов з ужитку. На регіональних форпостах окружні комісари виконували свої обов'язки у спосіб, що інколи відходив дуже далеко від вказівок Розенберга, або за власним вибором, або через необхідність діяти відповідно до мінливих обставин та невизначених відносин із іншими установами на місцях.

Скоро після прибуття комісарів в Україну Розенберг отримував суперечливі звіти з місць щодо поведінки німців та їхнього ставлення до українців. Було очевидно, що комісари ставилися до українців як до «негрів», бо вважали, що «територію будуть розбудовувати як колонію»²⁷. Поведінка комісарів показувала, що вони вважали себе сатрапами у нацистській імперії. Дехто із нацистів на постах місцевих керівників вважали, що вони контролюють систему, яка нагадувала

довоєнний південь Сполучених Штатів або європейську колонізацію Африки. Отримавши сигнал від райхскомісара Коха, який описував українців як «негрів», котрих треба було привселюдно бити батогами²⁸, регіональні комісари говорили про українців як про «білих негрів» і писали додому в Райх, що діяльність чорного ринку в Україні нагадувала обмін із неграми, які міняли скляне намисто на слонову кістку²⁹. Деурбанізація нацистами України як процес у контексті квазіплантаційної системи, що почалася із колишніх радянських колгоспів і перетворила їх на неофеодальні помістя комісарів, не суперечила застосуванню батога, політичному авантюризму та расистському ставленню до українських «негрів»³⁰. Українці зрозуміли роль, яку їм відвели нацисти. Одна українка писала у своєму щоденнику: «Ми – як раби. Часто на пам'ять приходить книга “Хижка дядька Тома”. Колись ми плакали над тими неграми; тепер нас самих спіткала така ж доля»³¹.

Намісники нацистської імперії, регіональні німецькі комісари мали доволі чітке уявлення про повсякденні стосунки із українцями та іншим населенням, і це розуміння час від часу конфліктувало із очікуваннями їхнього начальства. Навіть Кох дорікав цивільним адміністраторам, які з'являлися п'яними на людях. Побиття мирного населення було прийнятним для надто жорстокого Коха, але не в стані сп'яніння³². За словами одного критика, гебітскомісар поводить себе так, наче він всесильний, і наказує забирати життя цивільних, коли йому заманеться³³.

Станом на квітень 1942 р. найвищий регіональний чин СС у житомирському регіоні, командувач СС-поліції Отто Гельвіг мусив відреагувати на величезну кількість страт за наказами комісарів, які місцеві сили поліції не були в змозі виконати. Ветеран Першої світової війни та Вільного корпусу, Гельвіг швидко піднімався по кар'єрних сходинках у структурі СД Гайдріха. У віці тридцяти дев'яти років його було призначено командиром школи керівників зіпо в Берлін-Шарлоттенбурзі, де він навчав наступне покоління еліти СД. Будучи офіцером зіпо в складі айнзацгрупи в Польщі, Гельвіг вів декого зі своїх учнів у бій проти польської інтелігенції та євреїв у період вересня–жовтня 1939 р. З огляду на те, що його хвалили старші по чину за «бездоганний» характер та тверду ідеологічну відданість нацизму, не дивно, що Гельвіга послали в Житомир для влаштування платформи для СС на новій території. Будучи відданим букві закону, Гельвіг наполягав на тому, щоб комісари надсилали свої накази про страту цивільних до нього на погодження³⁴.

Німецько-українські взаємини

Близькі стосунки, чорний ринок та пограбування

Німецько-українські відносини, які були напруженими з самого початку, ще більше погіршувалися через поведінку комісарів. Близькі стосунки із місцевим населенням вважалися серйозним злочином згідно з уявленнями нацистської влади про окупацію, і могли навіть каратися смертю; тим не менше, працівники цивільної адміністрації та військові, розквартировані в Житомирі, порушували це правило³⁵. З метою попередження подальших контактів між німцями та місцевими українськими жінками, армія створила дім розпусти у Житомирі, відкривши доступ до нього для німців Райху, які працюють у цивільній адміністрації, два рази на тиждень. Ідея борделю виникла у армійського лікаря, який виявив, що випадки венеричних захворювань значно почастишали, особливо серед німців Райху, які тимчасово перебували у Житомирі. Більш прийнятні у расовому плані «партнерки», голландські жінки, були привезені, щоб працювати проститутками у домі розпусти³⁶. Активісти націонал-соціалістичної партії у житомирському штабі партії також намагалися запобігти інтимним стосункам між німцями та українцями, запрошуючи німкеня на світські заходи в місті³⁷.

За межами офіційного борделю та поза контролем нацистської партії військовослужбовці та цивільні посадовці продовжували переслідувати і часто гвалтувати українських жінок, і про ці порушення не було сказано ані слова. Принаймні у двох випадках, один із яких стався у самому Житомирі, а другий – у Бердичеві, офіційні особи СС-поліції чинили насилля сексуального характеру по відношенню до українок, а потім вбили жінок, щоб приховати ці расові порушення³⁸. Дійсно, крадіжка майна та згвалтування вважалися більш тяжкими злочинами, ніж убивство. Оскільки в адміністраціях підпільно працювало багато українських жінок, німецькі злочинці могли виправдати вбивство жінок, яких примушували до інтимних стосунків, не лише як приховання нацистського злочину змішування рас, але також і як «застережний захід» проти радянського шпіонажу³⁹.

Проте час від часу про ці випадки ставало відомо громадськості: наприклад, коли німця – працівника адміністрації було засуджено нацистським судом за те, що він застрелив, будучи п'яним, свою коханку-українку⁴⁰. Однозначно, між українцями та німцями романтичні стосунки мали місце, і ці соціальні зв'язки спричиняли й інші проблеми для нацистського керівництва. У Новограді-Волинському, наприклад, поса-

довець відділу праці з окружного комісаріату скаржився, що військові охороняли їхніх українських коханок від вивезення для примусової праці до Райху⁴¹. Часто німці з Райху, які підтримували «незаконні» стосунки з українцями, також перевозили листи та повідомлення від українців, що працювали в Райху, для їхніх рідних в Україні. У листах йшлося про жорстоке ставлення та погані умови в Німеччині, що підривало спроби місцевої пропаганди завербувати українців⁴². У дітей, що з'являлись на світ завдяки таким німецько-українським стосункам, майбутнє було невизначеним. Деякі матері намагалися зробити для них арійські документи, що часто призводило до того, що їх викрадали і забирали в німецькі сім'ї та сирітські будинки⁴³.

Оскільки владна верхівка не могла попередити сексуальні стосунки між німцями та українцями, і ціллю верхівки було зниження кількості ненімецького населення, Гітлер, Гімлер та Кох просували ідею стерилізації українських жінок та абортів. 22 липня 1942 р., після того, як Мартін Борманн об'їхав колгоспи в околицях вінницької штаб-квартири Гітлера, він розказав Гітлерові про те, що був вражений міцним фізичним станом українців. Гітлер відзначив, що «плодючість» українських жінок несе у собі загрозу збільшення ненімецького населення. Наступного дня Борманн наказав людям Розенберга розробити програми примусової стерилізації та абортів в Україні. Коху було дане розпорядження про застосування місцевої поліції для арешту українських жінок на вулицях, які займаються проституцією, «носять шорти, косметику та курять», і публічно викрити принаймні десятох жінок як повій. Окрім вимоги публічного осоромлення українських жінок, Гітлер та Борманн наполягали на тому, що «репродуктивна здатність цих жінок має бути зниженою для зменшення чисельності раси». Тому Кох дав вказівку своїм окружним можновладцям забезпечити, щоб жінки мали усі можливості для абортів⁴⁴.

Німецькі офіційні особи повинні були триматися на відстані від українців, відкриваючи власні магазини, ресторани, клуби, театри та житлові будинки. Тим не менше, комісари та їхні підлеглі – і, звісно ж, інші німці, розміщені в Житомирі – також були активно залучені у торгівлю на чорному ринку та інші справи з українцями⁴⁵. Скажімо, німецький чиновник на ім'я Вальтер Піпер, голова відділу транспорту та торгівлі при комісаріаті, потоваришував із одним зі своїх підлеглих-українців Іваном Шинальським. Це був електромеханік, що брав участь у підпільному русі опору Житомира. За словами Шинальського, між ним та Пітером часто виникала незгода з приводу того, як варто

вирішити певну технічну проблему, і оскільки Шинальський часто пропонував краще рішення, Піпер поступово почав поважати його і пізніше захищав його, коли того запідозрили у зв'язках із партизанами. Таким чином Шинальський пережив війну⁴⁶.

Хоча існували випадки доволі дружніх стосунків між німецькими чиновниками та українцями, які працювали в адміністраціях, місцева німецька влада добре знала і насторожено ставилась до інтенсивної бартерної торгівлі між німцями та українцями, яка перетворювала Україну на найбільший базар Райху⁴⁷. Регіональний керівник СС та поліції Гельвіг видавав численні накази про те, що будь-якого німця, який займається бартером на українських ринках, буде покарано; німецька поліція та українські помічники патрулювали ринок⁴⁸. Але нелегальна торгівля тривала і стала центральною рушійною силою місцевої економіки. Командир поліції порядку в Житомирі Готтхільф Емлер повідомив міському комісару Магассу про те, що німецькі цивільні адміністратори пропонують товари з чорного ринку українським поліціям як вид винагороди⁴⁹.

Обмін українських харчів на німецькі промислові товари на чорному ринку сягав від Житомира аж до Райху. Німецькі садівці в Житомирі слали листи додому із проханнями надіслати їм речі для обміну. Це були не скляне намисто для «аборигенів», як собі уявляв Гітлер, а косметика, сірники та зубні щітки. Один керівник фабрики в Погребищі, Густав Хьопель, надіслав своїй дружині в Німеччину п'ятнадцять пакунків м'яса, масла та муки із запискою, що коли він повернеться додому через два місяці, то привезе з собою 1000 яєць. Після його арешту у жовтні 1943 р. він виправдовував свої дії тим, що просто робив те, що всі роблять в Україні⁵⁰.

Один спостерігач відзначив, що ця «бартероманія» набрала офіційного статусу як звичний щоденний обов'язок, так само як офіційні кампанії грабунків, які проводили комісари. На додачу до «реквізиції» продуктів з колгоспів, комісари керували захопленням приватної власності євреїв та українців, а потім перепродавали та перерозподіляли ці предмети між окремими особами або іншими німецькими установами. У той час як крадені статки рухались офіційними та неофіційними каналами, керівники найвищого рівня армії, поліції та цивільної адміністрації засуджували грабїж; військовий головнокомандувач райхскомісаріату Україна Карл Кіцінгер повідомив, що військові трибунали засуджували солдатів на смерть за крадіжки та продаж товарів на чорному ринку українцям⁵¹. В українській газеті «Голос Волині», яку контролювали та піддавали

цензурі окупаційні власті, німці написали, що нікому не можна було жити за рахунок колишньої єврейської власності або грабувати її без дозволу місцевого німецького комісара⁵².

Як і у випадку реакції військових командирів 1941 р. на злочини, вчинені окремими солдатами, цивільні чиновники вищого рангу не схвалювали спонтанних дій у корисливих цілях і наполягали на тому, щоб їхні підлеглі виконували накази від імені Райху, навіть якщо накази вимагали страти мирного населення та захоплення його майна. Дії підлеглих мали бути офіційно схваленими та контрольованими. Таким чином, у той час як регіональні лідери в Житомирі видавали накази про страти осіб, що крали «власність» Райху, ці ж самі чиновники керували установами Райху, що захоплювали та розподіляли чужу власність.

У генеральному комісаріаті Житомир офіційні акції грабунків були компетенцією трьох відділів: фінансового, бюро з питань житла, а також інвентаризаційної комісії⁵³. Уже в перші дні правління комісаріату у листопаді 1941 р. відділ у справах житла в Житомирі розпочав офіційне «вилучення» майна євреїв та українців. Протягом наступних двох років цей відділ займався передачею колишнього житла євреїв та українців німцям із Райху та фольксдойчам⁵⁴. Інвентаризаційна комісія продавала майно євреїв німцям, які перебували на цій території⁵⁵. Зимою головнокомандування армії вимагало, щоб комісари збирали серед українців теплий одяг для військ, а потім заплатило цивільній адміністрації за конфісковані хутрянні шуби, шапки, шерстяні штани, шкіряні чоботи тощо⁵⁶. Відділ фінансів, який також збирав надмірні податки з населення, забирав гроші, виручені з продажу захопленого майна євреїв та українських продуктів. Багато предметів, відібраних чиновниками комісаріату, мали бути передані родинам етнічних німців, але й вони, зрештою, потрапили на чорний ринок⁵⁷.

Незважаючи на формальні спроби контролювати грабунки через офіційні установи Райху, було нелегко відрізнити офіційні завдання від індивідуальних зловживань. Коли працівники комісаріату шукали собі відповідне місце для приміщення, німці просто підганяли вантажівку до українського магазину або підприємства, вимагали звільнити приміщення, брали усе, що хотіли, й облаштовували собі робоче місце⁵⁸. В Бердичеві гебітскомісар Ервін Гьольнер мав персидські килими, атласну постільну білизну та смакував віденськими делікатесами⁵⁹. Навіть за катастрофічної нестачі паперу комісари слали один одному службові записки, просто щоб похизуватися плодами своїх грабіжницьких кампаній та нелегальної торгівлі⁶⁰. Тим часом комісари скаржилися на те, що вони не

мали чим платити українським працівникам і скорочували їхню платню до такого рівня, що вона дорівнювала вартості менш ніж двох кілограмів масла⁶¹. Станом на середину 1943 р. генеральний комісар Ернст Ляйзер (який прийшов на зміну Клемму 29 жовтня 1942 р.) писав, що окружні комісари та їхній персонал ганьбили німецьку форму і декого із службовців необхідно було відправляти назад до Німеччини⁶².

Не всі комісари зловживали алкоголем, браталися з місцевими, грабували та наказували страчувати людей за власними примхами. В деяких місцях гебітскомісари, такі як замісник комісара Мюллер у Новограді-Волинському, демонстрували співчуття місцевому населенню і намагалися правити чесно, але така поведінка була рідкістю. Поблажливі до людей комісари зазвичай витіснялися на задній план у конкурентному середовищі нацистської бюрократичної системи. Після того, як офіцер штабу головнокомандувача СС і поліції Прюцманна написав начальнику Мюллера у генеральному комісаріаті, що тому необхідно винести догану, бо він, мовляв, експлуатував мало людської праці та ресурсів у своєму районі, окружний керівник СС і поліції та керівник з питань сільського господарства просто показали Мюллерові, хто має вищу владу. Вони увійшли у «його» район, схопили працівників, забрали зерно, повбивали старост українських сіл та голів міст разом із заручниками, яких їм вдалося захопити під час рейдів. Тож комісари, котрі виявились надто м'якими, не могли дотримуватися поміркованої позиції у нацистській системі правління за допомогою сили та терору⁶³.

Політика комісарів щодо України Земельне питання

Хоча нацистські лідери робили зауваження своїм підлеглим за їхню «непристойну», неконструктивну поведінку та порушення правил, вони водночас плекали беззаконня, корупцію та жорстокість. Неоднозначні принципи належної поведінки для німців на «дикому сході» переносились і в площину економіки та культурної політики. Гітлер та Розенберг передбачали певну ініціативу з боку комісарів; але оскільки сама політика не була чітко окреслена нацистською верхівкою, то децентралізація влади часто виливалась у спонтанні та самочинні дії. Таким чином, відсутність єдиного політичного вектора стосовно українців не лише свідчила, за словами дослідника нацистської окупації СРСР Александра Далліна, про втрачену можливість використати антисталінізм місцевого населення на користь німців, але також слугувала для передачі нацистської влади в руки регіональних лідерів, які вдавалися до усього можливого, щоб досягнути цілей Райху, або для того, щоб задовольнити власні прагнення.

З початку німецької окупації українські селяни виступали за перерозподіл землі, а комісари так і не запровадили єдину земельну політику. Комісари отримували плутані повідомлення від Коха та Розенберга щодо володіння землею і, в свою чергу, давали українським селянам розмиті обіцянки, щоб якнайбільше від них отримати. Уже у вересні 1941 р. військові командири підбадьорили місцевих жителів, оголосивши (в українській газетній статті під назвою «Новий спосіб життя»), що першим кроком у розформуванні колективних господарств у житомирському регіоні буде реєстрація усього сільськогосподарського інвентарю, худоби та земельних угідь⁶⁴. Але офіційною політикою було створення голоду серед місцевого населення через дозвіл армії жити за рахунок окупованих територій, зниження норми харчування, особливо для міщан, і контролю місцевої бартерної економіки⁶⁵. Процес реєстрації не привів до більш ефективного ведення сільського господарства чи відмови від системи колгоспів. Це був перший крок до систематизації конфіскацій нацистами майна сільськогосподарського комплексу на сході. Хоча у цивільній адміністрації виникло більше дискусій з приводу долі колективних господарств, зрештою, прихильники жорсткої політики, які підтримували військовий підхід (Гітлер, Гьорінг та Кох), зуміли створити в Україні колоніальну економіку, яку можна було експлуатувати.

Як і військові, цивільна адміністрація розпочала не з батога, а з пряника. У листопаді 1941 р. керівник з питань сільського господарства в адміністрації Коха написав Клемму, що приватизація підприємств та сільських господарств мала статися в день річниці, 22 червня 1942 р.⁶⁶ У березні 1942 р. комісари оголосили українцям, що колективні господарства більше не існуватимуть і всі землероби отримають землю. У вересні 1942 р. німці відзначали створення в Житомирі першої сільськогосподарської спілки в Україні. Насправді ж колгоспи залишились і їх контролювали німці, українські агрономи та етнічні німці – управителі⁶⁷. На превелике розчарування українських селян, німці силою «евакуювали» десятки тисяч господарств і віддавали продукти та землю, включаючи приватні наділи, етнічним німцям. А в місцях, не визначених як колонії етнічних німців, українське селянство постійно потерпало від примусової реквізиції продуктів харчування. У жовтні 1941 р. українські селяни (здебільшого жінки), які з ентузіазмом отримали 100-відсотковий врожай без допомоги або майже без допомоги техніки, почали піддаватись більш частим, систематичним обшукам⁶⁸. Німецькі військові та поліція конфіскували третину усієї худоби регіону⁶⁹. Згідно із німецьким розпорядженням, українцям заборонялось продавати або купувати молоко,

хліб та масло; усе потрібно було віддавати німцям⁷⁰. Жандарми і їхні помічники-українці та фольксдойчі арештовували осіб, якщо вони мололи зерно на муку або забивали худобу без дозволу німців⁷¹. Упійманих на порушенні вшали. Справді, у системі правосуддя, в якій працювали українці і якою керували німці, селяни могли бути засуджені до смерті за знищення худоби чи пошкодження врожаю, тоді як побутові конфлікти, що закінчувалися вбивствами, каралися менш суворо⁷².

Одним із головних завдань адміністрації комісаріату було забезпечити армію та Райх пшеницею, худобою і, особливо, цукром із колишньої цукрової столиці Радянського Союзу – Вінниці. Найбільшим сумнозвісним німецьким можновладцем, який регулярно їздив по господарствах, був районний керівник з питань сільського господарства, якого називали *Ihr Kommandant*⁷³. Він був працівником адміністрації чотирирічного плану, який пройшов вишкіл в економічних службах армії. У сільській місцевості вирішення злободенних питань було покладене повністю на нього, і він поведився як диктатор над усією системою колективних господарств. Більшість керівників з питань сільського господарства були абсолютно невідготовленими до виконання покладених на них обов'язків; зазвичай їх переводили із невеликих ферм у Німеччині на широкі простори України і просили керувати територіями площею близько 80 тис. гектарів⁷⁴. Таким чином, керівники СС та поліції призначали службовців поліції порядку (в основному *Schutzmänner*) на сільськогосподарські станції для забезпечення того, щоб українські селяни виконували вимоги німецьких керівників з питань сільського господарства⁷⁵. Використовуючи методи примусу та існуючу радянську систему колективних господарств, нацисти змогли вилучити 16 802 тонн зерна та 90 000 голів худоби протягом шести місяців⁷⁶. Реквізиція, яку здійснювали німці, нагадувала українським селянам конфіскації зерна радянською владою на початку 1930-х років, що призвело до Великого голоду. Хоча порівняно з радянськими продзагонами німці не були настільки ретельними і голод був більше притаманний у військовий період містам, а не селам, ще незагоєна рана Великого голоду однозначно турбувала українських селян під час нацистської окупації.

Українські селяни скоро усвідомили, що обіцянки німців про роздачу землі були пустими. Тож вони стали більш активно обробляти власні земельні ділянки і ховати харчі, і таки робили це з більшим успіхом, ніж за правління Сталіна. Із плином війни комісари, такі як гебітскомісар Фріц Галле у Вінниці, продовжували пропагувати ідею того, що роздача землі матиме місце в майбутньому; Галле видав декрет про те,

що у тимчасовий період війни люди повинні забезпечити збереження врожаю для німців, і він збільшив кількість німецької та української поліції під час проведенні реквізиції. Німецька політика у галузі сільського господарства була суцільним провалом. У українських землеробів не було ніякого заохочення працювати на німців, їх примушували до робочої праці під ударами нацистського батога. Продуктивність знижувалася, а різні форми опору міцнішали⁷⁷.

Українські школи та масова культура

Освітня та культурна політика також не були чітко визначеними, але комісари чинили із цієї невизначеністю по-різному. Гітлер та його вірний слуга Кох наказали дозволити освіту лише до четвертого класу, тому що, як на їхню думку, українцям треба було навчитися тільки основам читання та математики для того, щоб служити німцям. Розенберг, навпаки, намагався переконати Гітлера та інших німецьких провідників у необхідності проведення більш прихильної до українців політики, яка б підтримувала їхню освіту та культуру⁷⁸. Суперечливі твердження та висловлювання провідників нацизму виявляли відсутність одностайної згоди щодо найближчого майбутнього українців та їхньої культури. Свідомо чи ні, але вони переклали вирішення питань освіти та релігії українців на плечі регіональних комісарів.

Спершу комісари відновили роботу українських середніх шкіл. Проте станом на кінець 1942 р. робота шкіл вище початкового рівня стала просто фарсом, тому що діти тринадцятирічного віку входили до розряду тих, кого забирали на примусові роботи. Якщо вони не працювали на полі під наглядом своїх батьків, їх поміщали в німецькі концентраційні табори для молоді⁷⁹. На основі «термінового» наказу командувача зіпо-СД по Україні Макса Томаса, молодь обох статей (віком від 10 до 18 років) вважалася або особами, підозрюваними у злочинах, або цінними в расовому плані, і чиновники найнижчого рівня по всій Україні мали затримувати їх. У період листопада–грудня 1942 р. місцеві жандармерії звернули увагу на молодь Житомира у рамках систематичної кампанії арештів, яка була відома в колі нацистів як «Heu Aktion» (дослівно – «колективна заготівля сіна»), кампанії, яку Гайнріх Гімmlер підтримав у своїй промові 1942 р. до лідерів СС-поліції в Геревальді. Хоча Томас відзначав, що наймолодший вік цієї групи має бути десять років, лейтенант жандармерії в Козятині повідомив у своєму рапорті про те, що «кримінальних» дітей молодших за десять років також утримували в таборі неподалік⁸⁰. Єдиним типом нових шкіл, які заснували німці

в регіоні, були школи для цінних у расовому плані, викрадених українців та етнічних німців, котрих навчали корисних трудових навичок і яким насаджували нацистську ідеологію.

З іншого боку, комісари підтримували культурну діяльність українців. У столиці Житомирі комісар Магасс схвалив існування українського клубу, що давав вистави різноманітних кабаре та вар'єте для німецьких та українських глядачів⁸¹. У Вінниці міський комісар Фріц Маргенфельд заохочував українське мистецтво розважального жанру для німецьких військ, сформувавши балет, оркестр та театр⁸². У Гайсині українські актори ставили п'єси Гоголя, а місцеві художники створювали декорації. Водночас німці намагалися контролювати виступи, змушуючи акторів вивчати німецькі п'єси, такі як «Johannesfeuer» Германа Зудермана, залучаючи місцевих знавців німецької мови до вистави та беручи постановку українських виступів під свій контроль⁸³. В основному німці дозволяли українцям виступати, бо німці хотіли розважитись. Вони зверхньо трактували місцеві народні традиції як забаву і вважали, що деякі форми культурного самовираження багато зроблять для заспокоєння та мотивації місцевих. Навряд чи у окупантів було щире бажання розвивати міцну українську культуру, особливо таку, що може породити рух за незалежність чи інші форми опору.

Цей тип німецько-українського «культурного» діалогу існував на тлі бруталної нацистської політики, націленої проти населення, включаючи регулярні публічні страти українців на житомирському Сінному ринку протягом 1942 та 1943 рр.⁸⁴ Витривалість української культури змусила одного чиновника з міністерства Розенберга, який подорожував регіоном, написати про напівтолерантне ставлення до української культурної діяльності, яке на тлі жорстоких репресивних методів німців просто було обманом⁸⁵.

Релігія

У ході окупації місцева політика щодо релігії в Україні зазнала багато більших змін. Більшість жителів регіону відносили себе до Католицької або до Православної церкви. У регіоні були римо-католицькі та греко-католицькі церкви, хоча до римо-католицької церкви ставилися з підозрою, як до «польської», а до греко-католицької (уніатської) – як до західноукраїнської і чужої. Серед різних християнських конфесій, що розвинулися під час війни, двома найбільшими були Українська автокефальна церква із центром у Києві та Російська автономна церква, патріарх якої знаходився у Москві⁸⁶. У грудні 1941 р. німці дозволили

відродження Автокефальної церкви, призначивши єпископа Полікарпа (Сікорського) «тимчасовим адміністратором Православної автокефальної церкви на звільнених землях України»⁸⁷. Собор у Києві обрав Фотія (Тимощука) єпископом Вінниці, а іншого єпископа, Григорія (Огійчука), призначив єпископом у Житомир⁸⁸. У травні 1942 р. заступники Коха у Рівному оголосили, що окрім Автокефальної церкви під управлінням Полікарпа, дозволяється існувати й іншій церкві, під керівництвом єпископа Алексія.

На регіональному рівні комісар Клемм та окружні комісари закрили колишні обласні відділи українських релігійних та освітніх організацій. Командир зіпо в Україні Макс Томас дав вказівку своєму підлеглому, керівнику СС та поліції в житомирському регіоні Отто Гельвігу, що жодна форма релігійної діяльності не може вийти за рамки регіону, оскільки вона може слугувати платформою для української підпільної діяльності. Українська автокефальна православна церква відкрито підтримувала декларацію про незалежність за авторством ОУН(б) у липні 1941 р., а політика Німеччини до українського націоналізму змінилася у беззастережний осуд цього руху, що призвело до систематичних розстрілів його провідників та прихильників на місцях⁸⁹. Клемм, який не бажав, щоб поліція втручалася у релігійні справи України, проінформував комісарів, щоб ті шукали священників із фальшивими посвідченнями, примушували інших священників реєструватись та підписувати клятву про те, що під час служб вони говоритимуть лише про релігійні, а не політичні справи. Водночас Клемм наказав комісарам публічно наголошувати на свободі віросповідання з метою уникнення громадського невдоволення⁹⁰.

Відроджена і потужна, воскресла релігійність все ж не була джерелом загально – суспільного об'єднання сіл, містечок та міст. Як і в інших аспектах щоденного життя, релігійна ситуація в сільській місцевості значно відрізнялася від ситуації у містах. У той час як загальне відродження церкви продовжувалось у селах доволі спонтанно та незалежно, українські керівники в Житомирі та Вінниці, які мали свої національні та особисті інтереси у нацистському середовищі, намагалися скористатися популярністю релігії для зміцнення власних впливів та перевірки нацистського правління на міцність⁹¹. Наприкінці травня 1942 р. райхс-комісар Кох пригрозив закрити обидві церкви у зв'язку з міжособицями і видав декрет про те, що право призначати єпископів належить йому одноосібно. Він також уповноважив комісарів звільняти єпископів та священників, якщо ці релігійні лідери становили загрозу місцевій безпеці та правопорядку⁹².

Проте за межами міста Житомир міра релігійної свободи, якою комісари наділили населення, була в різних районах різною. На Великдень 1942 р. в одному районі було чути церковні дзвони, а в іншому – ні; деякі церкви були зачинені, а інші – відчинені; деяких українців примушували працювати на релігійні свята, тоді як іншим дозволяли відпочивати. Нечесність та мінливість нацистської політики була особливо очевидною, коли у червні 1942 р., після багатьох місяців дискусій, Розенберг презентував свій «Указ про віротерпимість». Насправді він наклав більше заборон на релігійні організації та надав місцевим комісарам повноваження звільняти будь-кого, чия релігійна діяльність перетиналась із політикою⁹³. До виходу цього указу Розенберга, тобто приблизно протягом року, більшість українців мали певну міру свободи віросповідання, але після червня 1942 р. бачення німцями «толерантності» стало синонімічним із посиленими заборонами та регіональними суперечностями. Наприкінці 1942 р., коли Кох змусив комісарів обшукати свої райони на наявність робітників для примусової праці та зброї, релігійні свята та неділі стали робочими, а комісари конфіскували церковні дзвони для використання матеріалу у військових цілях та пропонували церкви і монастирі для розміщення частин Вермахту.

Комісарам не вдалося створити однорідної культурної політики поза межами окремих районів та використати весь потенціал українського населення для досягнення цілей Німеччини. Натомість, подібно до своїх попередників у військовій адміністрації, вони вдавалися до жорстокої практики примусу та залякування, щоб отримати від українців усе, що було можна. Навіть коли, здавалося, були зроблені певні поступки, такі як релігійна свобода, та ж сама німецька влада не вагалася переслідувати населення через невиконання трудових квот або через відмову здати всю худобу. З точки зору українців, особливо у 1943 р., між більшовиками та нацистами різниця була невеликою. Дійсно, у вересні 1942 р. українець із Вінниці порівняв відправку робітників у Райх, яку здійснювали нацисти, із більшовицькими депортаціями до Сибіру. За таке антинімецьке твердження його публічно повісили за наказом гебітскомісара⁹⁴.

Цивільна адміністрація не мала одноосібної влади в Україні. У Житомирі комісари намагались виставити себе як всесильних, але за ширмою повного контролю ховалась роздріблена структура, у рамках якої управління щоденними справами та впровадження німецької політики знаходилося в руках кількох можновладців Райху, які представляли міністерство Розенберга, поліцію Гімmlера, фахівців Гьорінга з питань економіки та сільського господарства, військових, та приватних підприємств.

Багатоповерхова командна структура, в якій працювали місцеві керівники, на папері виглядала незрозумілою та неефективною; все ж таки більшість керівників знаходили можливість здійснювати свої повноваження. Змагання за владу у колах нацистської еліти виливалось у суперечливі накази, що давали поштовх непослідовним суперечливим діям на місцевому рівні. Але полікратичний стиль відносин між різними інститутами влади у найвищих ешелонах нацистської влади не знайшов втілення на регіональному рівні. Окрім того, окуповані території на сході були просто надто великими, щоб громіздка бюрократична машина в Берліні, Рівному або Житомирі могла здійснювати ефективний контроль за окремими гебітскомісарами.

У житомирському регіоні прикладів співпраці між установами Райху було більше, ніж конфліктів, і ці приклади включають у себе більше, ніж окремі спроби амбіційних комісарів та бюрократів отримати визнання верхів за допомогою звітів, де вони самі себе вихваляли. Дійсно, нестача людських ресурсів Райху змушувала «на місцях» не лише покладатися на місцевих колаборантів, але також ділитися ресурсами та працівниками між німецькими установами. Часто співпраця будувалася лише на тому, що працівники із різних приватних та державних служб працювали на одному пості чи в одній будівлі, як часто відбувалося в Житомирі та Бердичеві⁹⁵. Приклади співпраці можна знайти під час більшості основних нацистських кампаній, які проводились у регіоні, а саме: експлуатація сільського господарства, переслідування євреїв, антипартизанська боротьба та набір примусових робітників⁹⁶. Проте співпраця не означала, що кожна установа відіграла рівнозначну роль у впровадженні основних напрямків політики. Справді, комісари Розенберга, які, можливо, спочатку сподівалися повної влади над своїми округами, скоро зрозуміли, що мають лише певну частину цієї влади.

Починаючи з кінця літа 1942 р. комісари Розенберга об'єднали зусилля із керівниками з питань сільського господарства Гьорінга та СС-поліцією Гімmlера для захисту колективних господарств від нападів радянських партизанів. Комісари та начальники місцевих жандармерій поінформували українських керівників господарств про те, що, окрім довгих робочих днів на полях, робітники повинні були створювати нічні патрульні загони для охорони угідь та складів. Якщо німці встановлювали, що мало місце псування або крадіжка майна, вони брали людей в заручники, починаючи з керівника господарства. Поліція порядку та українські міліціонери відводили заручників у найближчий відділок СД, що означало, що заручників будуть допитувати, мучити, часто – відправлятимуть на примусові роботи

до Німеччини або вб'ють⁹⁷. Таким чином, поки головні творці політики Райху сперечалися з приводу долі та продуктивності українських колективних господарств, німецькі установи на місцях задля конфіскації продовольства для Райху та солдатів Вермахту використовували вже знайому формулу, яка складалася зі співпраці із іншими німецькими службами, координування ресурсів, покладання на місцевих керівників та помічників, а також тактики терору.

У ході окупації використання нацистами примусової праці українців стало однією із найбільш вагомих рис правління комісарів. Сотні тисяч українців у житомирському регіоні, приблизно одного із десяти (віком від тринадцяти до п'ятдесяти п'яти), було депортовано до Німеччини як примусових працівників. Впровадження цієї програми залежало від доволі злагодженої співпраці регіональних можновладців. Комісари відігравали центральну роль як координатори, як Кох визначив від самого початку. У першому декреті Коха на посаді райхскомісара усім фізично здоровим особам (вік та стать не уточнено) наказано зареєструватись у відділі праці комісаріату для отримання роботи. Тих, хто не працював на німців, карали та ув'язнювали⁹⁸.

Примусова праця українців всередині та поза комісаріатом

У житомирському регіоні українська робоча сила була потрібна нацистам для регіональних проектів у галузі будівництва, сільського господарства та фабричного виробництва, а також за межами регіону, в Райху. Згідно з першою адміністративною структурою, розробленою Розенбергом, у кожному комісаріаті передбачалось залучити технічних експертів та інженерів, які мали визначити необхідні обсяги робочої сили для місцевих проектів із будівництва⁹⁹. У червні 1942 р. Фаєрабенд, начальник відділу у справах праці в структурі Клемма, скаржився про катастрофічну нестачу кваліфікованої робочої сили, яку політичний радник Клемма пов'язував із «переселенням» євреїв. Фаєрабенд визначив, що приблизно 40 462 чоловіків та жінок було депортовано до Райху і ще 140 000 мали долучитися до них у майбутньому. У ситуації нагальної потреби у 67 000 працівниках для деревообробної промисловості, а також для будівництва аеропортів, мостів та водогонів, можливість завершення комісарами місцевих проектів із розбудови інфраструктури була нереальною з огляду на темпи депортації працівників. Утім, він додав, що підлеглі Клемма могли здолати передбачувані труднощі у ході будівництва штаб-квартири Гітлера «шляхом налагодженої

Українських примусових робітників перевіряє лікар Вермахту перед депортацією до Райху, 1942 р. (Ullstein Bild № 0659134).

та повної співпраці усіх причетних служб»¹⁰⁰.

Оскільки більшу частину усіх працюючих депортували в Німеччину, комісари в Житомирському окрузі були змушені відмовитись від багатьох будівельних проектів. Місцевих працівників також закріпили за проектом зі спорудження автобану, зокрема, відрізка, що будувався в районі вінницької штаб-квартири Гітлера. Керівники апарату Розенберга все ж зуміли зберегти деяку кількість робітників для роботи над своїми будинками та офісами. Нестача кваліфікованих працівників була настільки значною, що дехто навіть ризикував, утримуючи євреїв як особистих дантистів, ремісників, теслярів, креслярів та механіків, а також осіб на інших посадах¹⁰¹.

Проте для того, щоб виконати жорсткі вимоги Райху по квоті робітників, уповноважений Гітлера з питань праці Фріц Заукель створив регіональні команди агентів з набору робітників. У Житомирі діяло п'ять спеціальних комісарів з набору робітників від імені Заукеля, приставлених до відділів праці комісаріату; одного із таких уповноважених комісарів на ім'я Грох було направлено в Новоград-Волинський (Звягель). У квітні 1942 р. Грох писав керівнику СС та поліції Новоград-Волинського про те, що потрібно було посилити склад міліції на жандармських постах у Мар'янівці, Баранівці та Полянці.

Керівники колгоспів із місцевого населення та бургомістри не виконали останньої квоти постачання робітників, тому Грох планував застосування

збройної сили для виконання квоти. Після обговорень між головою відділу праці при комісаріаті та керівником з питань сільського господарства, стараннями 150 німецьких жандармів та їхніх місцевих помічників було схоплено 1500 осіб.

Керівники відділу праці допомагали спеціальним комісарам Заукеля, повідомляючи їх про будь-яку «надлишкову» робочу силу у державних та колективних господарствах¹⁰². Окружні комісари з допомогою поліції утримували заручників із сіл до тих пір, поки не набиралась достатня кількість¹⁰³. А тим часом відділ комісаріату з питань пропаганди розпочав нову кампанію, публікуючи так звані листи з Райху. У широко розповсюдженій статті українською мовою під назвою «Що пишуть українці з Німеччини?» німці «цитували» з українських листів, як «ми всі співали під музику в поїзді по дорозі на роботу... з німцями у нас братні стосунки... у нас багато вільного часу і багато ходимо за покупками»; також повідомлялось, що український остарбайтер написав наступне: «Я живу у кімнаті готелю, де все до блиску чисте, їм м'ясо та варення, тут усього вдосталь»¹⁰⁴. Але ця пропаганда не могла протидіяти ефекту нацистських методів набору робітників, а також чуткам, які ходили у той час між українцями, про те, що робітників, відправлених із Новограда-Волинського до Німеччини, «було відразу розстріляно та перетворено на мило»¹⁰⁵.

Коли агенти Заукеля або комісари Розенберга отримували квоту на робочу силу, вони вдавалися до усіх можливих заходів, аби захопити та ізолювати українців, яких потім депортували до Райху. Численні дослідження описують методи, які використовували агенти Заукеля, такі як оточення кінотеатрів та церков і захоплення усіх, хто знаходився всередині, а також схоплення людей на вулицях та ринках¹⁰⁶. Після того, як майбутніх робітників ловили, комісари тісно співпрацювали з СС та поліцією в управлінні транзитними таборами до моменту відправки людей на роботи до Райху. Керівник з питань праці у комісаріаті Клемма Фасрабанд також дійшов висновку, що табори були найбільш вдалим «рішенням» по відношенню до українців, які не з'явилися для призначення на роботу, а також для «бездомних». В «освітньому таборі для трудящих» у Козятині, одному із найбільших у регіоні, відділ праці окружного комісаріату призначив «ліниві елементи» (обох статей) на виконання примусових робіт¹⁰⁷. Працівники комісаріату надавали список «елементів, що уникають роботи» начальнику жандармерії, який, до 1943 р., значною мірою покладався на послуги української міліції при пошуку таких осіб. За наказом комісара, усіх євреїв, що прибували в табори, передавали окружному керівнику СС та поліції¹⁰⁸. На початку травня 1943 р. окружний комісар Козятини Вольфганг Штой-

Українські примусові робітники прощаються із рідними на залізничній станції, 1942 р. (Ullstein Bild, № 0659134).

дель та начальник СД Бердичева обговорили майбутнє козятинського табору і прийняли рішення очистити табір від «ледачих елементів та тих, хто уникає праці». «Невідповідних» в'язнів передавали в руки СД та вбивали, а кваліфікованих робітників призначали на роботу на німецькій залізниці та на приватні фірми¹⁰⁹.

Комісари та СС-поліція також спільно вирішували зростаючу проблему

сирітства в регіоні. Трудові табори давали сиротам та «підозрілим» молодим людям притулок¹¹⁰. У серпні 1942 р. командир зіпо-СД в Україні Макс Томас написав начальнику зіпо-СД по житомирському регіону Францу Рацезбергеру, що в рамках «превентивних заходів проти кримінальної молоді» дітей потрібно ловити та поміщати у суворі трудові табори у віданні відділу праці комісаріату. Керівник жандармів у Козятині погодився, що проти сиріт необхідно вживати заходів поліції; багато дітей молодших за 10 років прибували потягами до козятинської вузлової станції і бродили навколо. У сусідньому Ружинському районі начальник жандармерії також повідомив у цей час, що було схоплено близько 235 сиріт¹¹¹.

В молодіжних таборах підлітків та дітей, «нецінних у расовому відношенні», навчали підкорятися німцям, тяжко працювати, рахувати до 100, читати німецькі дорожні знаки, а також ручної праці. Інші ставали кандидатами на можливе «онімечення»¹¹².

Хоча нацистський терор був систематичним, нацистський апарат у цілому був нестабільним; дехто із дослідників дали цьому феномену визначення «організованого хаосу». Комісарів змушували дедалі більше поклатися на сили поліції Гімmlера для того, щоб зберегти свою владу. Коли комісари, починаючи з генерального комісара Клемма, протидіяли СС, їх знімали з посади або переводили на фронт. Зростаюча влада сил СС та поліції в регіоні не була явищем, що мало місце виключно в Україні. В Білорусії влада СС сягнула свого піку після призначення на посаду у жовтні 1943 р. головнокомандувача СС та поліції генерал-майора СС Ганса фон Готтберга на пост генерального комісара після вбивства посадовця з міністерства Розенберга Вільгельма Кубе¹¹³. Окружні комісари в генеральному комісаріаті «Житомир», які не співпрацювали з керівником СС та поліції, мали перед собою за приклад долю генерального комісара Клемма, який показав, що прямий виклик владі СС може призвести до «безчесної» відставки, і навіть ще гіршого – переведення на фронт. Доля Клемма слугує яскравим прикладом загальної ситуації у результаті конфронтації між регіональними комісарами та керівниками СС-поліції. Це також може певним чином прояснити місцеву тенденцію щодо співпраці, або, можливо, у цьому конкретному випадку, переведення на інше місце.

Генеральний комісар Клемм та СС-поліція

Курт Клемм на посаді генерального комісара порівнював себе з інтелектуально витонченим британцем-імперіалістом в Індії. Але його романтичні, наївні надії щодо «німецької Індії» в Україні швидко розвіялись після того, як він прибув туди і побачив місто та терен, зруйновані війною,

і населення, яке не було настільки покiрним та старанним, наскільки зображували його нiмецькi стереотипи. Клемм також був типовим нацистським лiдером, котрий вимагав дотримання суворих адмiнiстративних правил та пiдкорення iєрархii. На своє розчарування, вiн зрозумiв, що лише посада та чин не забезпечать йому непохитну владу. Влада в житомирському рeгiонi була мiцно пов'язана з полiтикою, i зовсiм не комiсарам була вiдведена керiвна роль у кампанiях вищого рiвня – програмi щодо етнiчних нiмцiв, «остаточному розв'язаннi єврейського питання», проєктах з будiвництва штаб-квартир та автобанiв, а також у боротьбi проти партизанiв. Виконанням цих основних проєктiв в основному займалися СС-полiцiя, нацiонал-соцiалiстична партiя, Вермахт та органiзацiя Тодта. Влада комiсарiв полягала у iхнiй готовностi спiвпрацювати шляхом координування полiтики iхнiх суперникiв по владнiй вертикалi.

Клемм усвiдомив обмеження його влади та влади комiсарiв уже в першi мiсяцi свого перебування на посту, коли висловив розчарування з приводу стосункiв iз СС-полiцiєю. Вiн не був моралiстом; радше, його обурював той факт, що СС могли дiяти одноосiбно i що «остаточне розв'язання» погiршувало i без того вiдчутну нестачу у робочiй силi, знищуючи найбільш квалiфiкований осередок населення – євреiв. Клемм та його полiтичнi та технiчнi радники бажали вiдбудувати частини мiста Житомир, включно iз його трамвайними лiнiями, але для цього їм не вистачало робiтникiв. Клемм скаржився своїм керiвникам у мiнiстерствi Розенберга на нестачу робочої сили i неодноразово заявляв, що у цьому винна антисемiтська полiтика Райху¹¹⁴.

У травнi 1942 р. Клемм зустрiвся iз райхскомiсаром Кохом, головнокомандувачем СС та полiцiї в Українi Прюцманном та райхсмiнiстром Розенбергом у Рiвному¹¹⁵. Ранiше вiн вже писав несхвально про незалежнi дiї СС у житомирському рeгiонi, але на цiй зустрiчi вищого рангу вiн вiршив знову виступити зi скаргою. Прюцманн чемно висловив жаль з приводу труднощiв чи непорозумiнь, що сталися в адмiнiстрацiї, але проблема була залишена без уваги. Невдоволений таким ходом подiй, 22 травня Клемм випустив меморандум про мiсцеву полiцiю, яка дедалi бiльше втручалася у «керiвництво полiтичними процесами в рeгiонi». Пiдлеглий Прюцманна в Житомирi, Гельвiг, у вiдповiдь на це наказав мiсцевiй полiцiї «не мiшатися до суто полiтичних завдань»¹¹⁶. водночас Гельвiг поскаржився своїм начальникам про те, що Клемм був неохочий до спiвпрацi i навiть занадто гуманний. Коли Гiммлер прибув у свiй новозбудований бункер на окраїнi Житомира, вiн викликав Клемма до себе i винiс йому сувору догану. Наступного мiсяця Клемм тихо звiльнився з посади. 7 вересня

1942 р. офіційна німецькомовна газета в Україні «Deutsche Ukraine-Zeitung» опублікувала коротке пояснення щодо змін у структурі адміністрації в генеральному комісаріаті Житомир. Там йшлося про те, що Клемм перебуває у відпустці, а двоє його замісників переїхали на схід до Миколаєва. Кількома місяцями пізніше Клемм отримав офіційну похвалу від Гітлера за сумлінну працю на сході, але, на його превелике розчарування, йому було заборонено носити генеральську уніформу на людях¹¹⁷.

На випадок, якщо у підлеглих Клемма могло залишитися будь-яке нерозуміння щодо стосунків між СС та комісарами, було вжито двох конкретних заходів відразу після від'їзду Клемма у серпні 1942 р. Наступник Клемма, бригадефюрер СС та заступник гауляйтера Вестмарка Ернст Ляйзер (який вступив у нацистську партію та до СС у 1925 р.), розслідував архіви окружних комісарів стосовно «остаточного розв'язання»; він дізнався, що його підлеглі співпрацювали з СС та поліцією. Ляйзер, котрий пізніше скаржився з приводу місцевих наслідків війни нацистів проти партизанів, не сказав жодного слова про антиєврейські заходи. Окрім цього, Розенберг та Гімлер видали спільний меморандум регіональним керівникам у комісаріаті та СС-поліції, визначаючи офіційні рамки владних стосунків між двома установами. Головнокомандувач СС та поліції Прюцманн та його регіональні керівники СС та поліції (у Житомирі – Гельвіг) повинні були виконувати побажання Гімлера. Генеральний комісар міг видавати накази окремим службовцям регіональної поліції шупо (Schutzpolizei) та жандармерії, але не окружному керівнику СС та поліції. Накази українській міліції повинні були надходити через німецьких жандармів. Комісари могли керувати поліцією в рейдах з набору робітників, але їй потрібно було використовувати вибірково¹¹⁸. Генеральний комісар Ляйзер дав комісарам вказівку здійснювати свої повноваження і не втручатися в діяльність СС. Внаслідок цього комісари втратили прямий контроль над силами поліції своїх районів.

Зрештою, районні комісари, у розпорядженні яких були мінімальні ресурси та які працювали під значним тиском начальників щодо виконання різноманітних квот, не мали вибору і мусили співпрацювати з іншими установами Німеччини, навіть у випадках сильних конфліктів, ворожечі та суперництва¹¹⁹. Вони зрозуміли, що їхня влада полягала у ролі центральних координаторів, яку вони відігравали у проведенні нацистської політики на найнижчих рівнях. Комісаріат не був досить сильним у політичному відношенні; не був він і добре укомплектований кадрами для здійснення контролю над своїм районом. Престиж, якого добивались місцеві можновладці, та й і вся їхня влада залежали від своєї співпраці між службами, яка мала місце в житомирському регіоні.